

**ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARDA BOG'LANGAN
NUTQNI RIVOJLANTIRISH**

Ilmiy rahbar: D.M.Isoqjonova

*Toshkent davlat pedagogika universiteti Surdopedagogika va inklyuziv ta'lim
kafedrası o'qituvchisi*

Narzullayeva Farzona

Toshkent davlat pedagogika universiteti Surdopedagogika yo'nalishi talabasi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada eshitishida nuqsoni nuqsoni bo'lgan bolalar bog'langan nutqining xususiyatlari, bog'langan nutqni rivojlantirish imkoniyatlarining nazariy asoslari, eshitish analizatoridagi nuqsonlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda bolalarda bog'langan nutqni rivojlantirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishi o'rganildi.*

***Kalit so'zlar:** Bog'langan nutq, eshitish analizatorining kamchiliklari, nutqning semantik tomoni, nutqning leksik-grammatik tomoni*

Bog'langan nutq mantiq, grammatika, kompozitsiya qonunlari asosida tuzilgan bo'lib, o'zida bir butunlikni aks ettiradi, u mavzuga ega ma'lum vazifani bajaradi. Karlar maktabida bog'langan (monologik) nutqni rivojlantirishni asosiy vazifasi - bolalarni o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini istaklarini bir nechta gaplarda ifodalab berishga o'rgatish, shuningdek bolalarni o'z taasurotlari, kechinmalari, ko'rgan filmini, bajargan ishlari va hayotlaridagi barcha hodisalar haqida bir muncha kengaytirilgan monologni qurishga, ya'ni matn tuzishga, fikr bildirishga o'rgatishni ko'zda tutadi. Bunda monologik nutqni asosiy 3 turi ishlatiladi: Bayon etish, tasvirlash, mulohaza. Ommaviy maktablarda ham maxsus maktablarda ham boshlang'ich sinflarda aralash shakl ustunlik qiladi, unda tasvirlash va bayon etish elementlari, bayon etish va mulohaza elementlari birgalikda uchraydi, chunki kichik o'quvchilardan faqat tasvirlash yoki mulohazani talab qilib bo'lmaydi, bayon etish, tasvirlash mulohaza bir-biridan tuzilishi,

mazmuni va tili bilan farq qiladi. Bayon etishda o'zaro bog'langan izchil voqealar haqida gapiriladi. Lavhaga ega voqealar bayonining izchilligini odatda ularning tabiiy yo'nalishi bilan aniqlanadi. Thomas Arnold e'tiroficha, voqeani bayon etishdan ishni mustaqil yozma insholardan boshlashini tavsiya etadi.. Tasvirlashda - lavha, ishtirok etayotgan shaxslar, voqealar bo'linmaydi. Ularda tabiat rasmlari, alohida predmetlar va hodisalar, harakatlar va jarayonlar tasvirlanadi. Tasvirlash ma'lum kompozitsion sxema asosida quriladi: avval odatda predmetga nisbatan umumiy taasurot beriladi, so'ng uning alohida belgilari nomlanadi, ular bu umumiy taasurotni tasdiqlaydi va nihoyat baho beriladi. Mulohaza - bu matn, unda biron bir ta'kidni isboti uchun mulohaza ishlatiladi, misollar keltiradi solishtirish va xulosa amalga oshiriladi, yangi mulohazalarga yetaklovchi va oxir tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi boshlang'ich ta'kid nomi bilan keladi. Mulohaza - bog'langan matnni ancha qiyin murakkab shaklidir.

T.A.Ladijenskaya, N.I.Jimkinning bog'langan nutq nazariyasiga tayanib o'quvchilar matn tuzish jarayonida egallab olishlari zarur bo'lgan quyidagi bilimlarni ajratadi:

- Matn mavzusini yoritish.
- Matnning asosiy fikrini yoritish.
- Matn uchun ma'lumot yig'ish.
- Yig'ilgan ma'lumotlarni tizimlashtirish.
- Ma'lum kompozitsion shaklga ega matnlar qurish.
- Fikrlarini to'g'ri ifodalash.

Kar va eshita oladigan o'quvchilarni bog'langan nutqini rivojlantirish bo'yicha olib oriladigan ishda eng qiyini va eng asosiysi - umumiy hikoyaga taaluqli bo'lgan fikrni yetkazishga o'rgatishdir. Matnda gaplarni va ularni alohida qismlarini bog'lashda leksik va morfologik vositalar ishlatiladi (bog'lovchilar qo'shimchalar, so'zlar va kirish o'rnida keluvchi iboralar va uzining ahamiyatiga ko'ra bog'lovchilarga yaqin bo'lgan so'zlar). Fikrlarni taqqoslashda pedagog doimiy ravishda bolalar diqqatini hikoya qismlarini, gaplarni o'zaro bog'lanishga qaratadi, ikkita gapni o'zaro to'g'ri bog'lash uchun gaplardagi so'zlarni qanday joylashtirish kerakligiga ham loqayd bo'lmaydi, sintaksis tuzilmalarni boyitishga e'tibor qaratadi, chunki bir turdagi gaplar tuzilishi

bogʻlangan nutq uchun xos boʻlgan mantiqni chegaralaydi. Oʻquvchilar ishlarini analiz qilayotganda, olingan nazariy bilimlarni amaliyotda qoʻllanilishi inobatga olinadi. Natijada bularning bari matn tuzishda oʻquvchilarga bir vaqtning oʻzida bir necha gaplarni oʻylab olishga va ikki gaplar orasidagi bogʻliqlikni aniqlashga matnni toʻgʻri tuzishga yordam beradi.

L.M.Bikova boshlangʻich sinflardagi kar oʻquvchilarni bogʻlangan nutqini xususiyatlari tavsiflab beradi:

1. Matnning asosiy mazmuni va mavzusini toʻliq yoritilmasligi yoki umuman yoritilmasligi, ayniqsa yozma bayonlarda koʻzga tashlanadi.

2. Reja tuzishda va unga asosan matn tuzishda mantiqni buzilishi (voqea bayonidagi uzilishlar, voqealar izchilligi buzilishi, sabab oqibat bogʻliklarini oʻrnatishdagi xatoliklar); matnni asosiy elementlari orasidagi munosabatlarni buzilishi; rasmdagi mavjud komponentlarni ajratishda bilimlarni yetarli emasligi namoyon boʻladi. Individual va guruh fikrlashlari bu oʻquvchilarni tayyorgarligiga va nutqiy rivojlanish darajasiga bogʻliq boʻladi.

3. Oʻz fikrlarini ifoda etishda oʻziga xos sintaksis tuzilmalarni eshitishda nuqsoni boʻlgan bolaning ishlatilishida koʻp miqdorda nutqiy va grammatik xatolarni mavjudligi koʻzatiladi.

4. Bogʻlangan matnni yozilganlarni mukammallashtirishda oʻzini nazorat qilish va oʻzini tekshirish bilimlarini mavjud emasligi koʻriladi.

5. Mustaqil ishlar yozma ishlarning sifat saviyasining pastligi ularni bajarishda individual va guruhlarda mustaqillik darajasida farqlanishlarning mavjudligi namoyon boʻladi.

Oʻquvchilarni bogʻlangan nutqini rivojlantirishdagi guruh va individual farqlanishlar oʻqitish jarayonida differensiallashgan yondashuvni tashkil etishni talab etadi, bu esa har bir oʻquvchiga qulay ish tempini yaratishga, uning mazmunini mustaqillik darajasini, shuningdek birinchi bosqichdan keyingisiga oʻtishini, rivojlanishini taʼminlaydi.

Boshlangʻich maktab yoshidagi bolalarning bogʻlangan nutqi sifatini yaxshilash boʻyicha ishlarni olib borish, eshitish analizatori yetishmovchiligining oʻziga xos

xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganiladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda bog'langan nutqni egallashdagi buzilishlarning o'zgaruvchanligi bilan ajralib turishi isbotlangan. Jumlar darajasida ham, matn faoliyatining har xil turlarini bilish darajasida ham turli nisbatlarda semantik va leksiko-grammatik xatolar yuzaga keladi. Bog'langan nutqni rivojlantirish uchun turli texnologiyalar, jumladan, rasmlarga asoslangan hikoyalar, bolalar mustaqil ravishda topishmoqlar, ertaklar va shaxsiy tajribadan hikoyalar o'ylab topadilar. Eshitish analizatoridagi nuqsonlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda bog'langan nutqni rivojlantirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati eksperimental tarzda tasdiqlangan. Amaliyotda so'zlarning qo'llanish qonuniyatlarini anglash, morfemalarni ajratib, birlashtirib, sintez qila olish, ularning umumiy ma'nosini topish – hosila so'zlar orqali lug'at boyligini to'ldirish, tilning grammatik tizimini, shaklni o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlardir. To'g'ri tuzilgan orfografik yozish uchun zarur shart-sharoitlar, eng muhim tamoyili doimo morfologiya hisoblanadi. Bolaning nutqini rivojlantirish asoslari maktabgacha yoshdagi davrda qo'yiladi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi kattalarning alohida e'tibori ob'ekti bo'lishi kerak.

Bog'langan nutqni rivojlantirish xususiyatlari L. S. Vigotskiy, A. M. Leushina, F. A. Soxin va boshqa mutaxassislar tomonidan o'rganilgan. Eshitish qobiliyati buzilgan bolalarning aqliy rivojlanishi normal eshitish qobiliyatiga ega bo'lgan bolalarning rivojlanishida topilgan bir xil naqshlarga amal qiladi. Bunday holda, N. Yu. Boryakovaning nuqtai nazarini hisobga olish kerak, u analizatorlarning disfunktsiyasining ushbu turiga xos bo'lgan quyidagi aqliy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlaydi. Birinchidan, boshlang'ich sinf o'quvchisining eshitish qobiliyatini yo'qotishi tufayli uning eshitish analizatorlariga tashqi ta'sir doirasi juda torayadi, atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri yomonlashadi va boshqa odamlar bilan muloqot qilish qiyin. Ikkinchidan, bunday bolada aqliy faoliyat sezilarli soddalashtirilgan, uning tashqi ta'sirlarga bo'lgan reaksiyalari kamroq murakkab va xilma-xil bo'ladi. Bu jarayonning oqibati, V.I.Beltyukovning fikricha, ta'sirchan nutq shaklining ekspressivdan ustunligidir. Uchinchidan, kar bolalarning eshitish sezgilari deyarli yo'qligini hisobga

olish kerak. Bu nafaqat atrofdagi narsa va hodisalarning bevosita aks ettirilgan xossalari va sifatlari doirasini toraytiradi, balki bilvosita bilish imkoniyatlarini ham nihoyatda cheklaydi. Eshitish qobiliyati past bo'lgan boshlang'ich maktab o'quvchilarida bog'langan nutqning buzilishi ko'p hollarda eshitish analizatorining noto'g'ri ishlashi bilan bog'liq. Eshitish qobiliyati buzilgan bola bilan ishlashning barcha tamoyillarini bilish va hisobga olish o'qituvchilarga ta'lim tashkilotida boshlang'ich maktab o'quvchilarining bog'langan nutqini rivojlantirish bo'yicha ish tizimini to'g'ri va maqsadli ravishda qurishga yordam beradi. Eshitish qobiliyati buzilgan bolalar uchun maktabda bog'langan nutqni rivojlantirishning asosiy vazifasi o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini va ehtiyojlarini bir nechta jumalarda ifodalash ko'nikmalarini, shuningdek, ularning hayotida sodir bo'layotgan barcha narsalar haqida kengaytirilgan monolog qurish ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Matn, bayonot yaratishni o'rgatish.

XULOSA

Muammo bo'yicha adabiyotlarni o'rganish asosida shuni aytish mumkinki, hozirda eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning bog'langan nutqini rivojlantirish eng dolzarb muammolaridan biridir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar bog'langan nutqining rivojlanishi sog'lom bolalarnikidan bir muncha farq qiladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning bo'g'langan nutqi asosan ona-tili, nutq o'stirish hamda texnologiya darslarida rivojlantirib boriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida bog'langan (monologik) nutqni rivojlantirishni asosiy vazifasi - bolalarni o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini istaklarini bir nechta gaplarda ifodalab berishga o'rgatish, shuningdek bolalarni o'z taassurotlari, kechinmalari, ko'rgan filmini, bajargan ishlari va hayotlaridagi barcha hodisalar haqida bir muncha kengaytirilgan monologni qurishga, ya'ni matn tuzishga, fikr bildirishga o'rgatishni ko'zda tutadi. Bog'langan nutqni rivojlantirish uchun turli texnologiyalar, jumladan, rasmlarga asoslangan hikoyalar, topishmoqlar, matnlar, ertaklar va shaxsiy tajribadan kelib chiqqan holda bolalarga hikoyalar o'ylab topishni vazifa sifatida berish mumkin. Masalan birorta matnni olsak, o'qituvchi dastlab matn analizida eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar diqqatini voqealar ketma-ketligiga qaratadi: " Avval nima bo'ladi? Keyinchi?

So'ngidachi?" kabi savollar orqali o'qituvchi o'quvchilarning diqqatini predmetni yoki shaxsning qandayligiga qaratadi. Matnni tahlilida o'qituvchi o'quvchilarni voqealarni sababi va o'zaro bog'liqligini aniqlashga o'rgatadi. Bu bog'langan nutqni rivojlantirishning bir usuli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Thomas Arnold A method of teaching the deaf and dumb speech, lip-reading, and language –London , 2010.
2. Mamarajabova Z.N.Ona tili o'qitish maxsus metodikasida pedagogik texnologiyalar -T.,2004
3. Симкин М. Л., Мальцева И. А. Развитие связной речи у детей младшего школьного возраста с нарушением слуха // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2020
4. Коровин К. Г. Методические основы формирования личности слабослышащего школьника в учебном процессе // Дефектология. 2002. № 3. С. 21-24.
5. Лебедева И. Н. Связная речь: речь в общении и речь в деятельности // Специальное образование. 2011. № 4. С. 138-166.
6. Бельтюков В. И. Пути исследования механизма речи // Дефектология. 1984. № 3. С. 24-30.
7. Леушина А. М. Развитие связной речи у дошкольника // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. 1941. Т. 35. С. 27-71.